

Společenská přestavba nově exponuje tradiční problémy marxistické sociologie, které se donedávna zdály být rozřešené, otevírá prostor pro analýzu reálných společenských jevů, které byly dosud obcházeny nebo nesprávně pojmenovány a přináší i zcela nové otázky, které si v minulosti společenská praxe ani teorie důsledně nekladla, ale jež mají meritorní význam pro další vývoj socialismu. Nové možnosti i požadavky, které společenská přestavba přináší, dávají sociologii šanci nejen k hlubšímu pronikání k podstatě reálných společenských jevů a procesů, ale i k jejich účinnějšímu ovlivňování.

Předpokladem využití této šance je – kromě nezbytných změn ve způsobu práce decizních orgánů a dalších uživatelů sociologických informací – „kritické přehodnocení adekvátnosti konceptuálních rámců sociologie. Teoreticko-metodologická reflexe jejich předností a nedostatků je náročným a nezastupitelným úkolem každé speciální sociologické teorie“ [Macháček a kol. 1988 : 10]. Mnohá tradovaná a vůči proměnám společenské reality rezistentní teoretická konceptuální schémata limitují další rozvoj sociologického poznání a tím i jeho využití ve společenské praxi.

I když sociologie mládeže patří k těm disciplínám marxistické sociologie, které se od počátku sedmdesátých let rozvíjí nejdynamičtěji, má i zde požadavek kritického přehodnocování dosavadních a hledání nových východisek a přístupů své plné oprávnění.

Význam citlivé reflexe současných společenských proměn v teorii mládeže je dán předmětem sociologie mládeže, který se bezprostředně dotýká otázek kontinuity a diskontinuity sociálního vývoje. Zákonitě je tato otázka akcentována v obdobích příprav a uskutečňování podstatných společenských změn.

Společenská praxe dnes již proto neklade jen tradiční otázku, zda je mládež připravena pokračovat v cestě, kterou nastoupily předchozí generace, ale také se ptá, zda je mládež schopna a ochotna jít novou cestou, kterou otevírá společenská přestavba, zda má možnosti a předpoklady nepokračovat v tom, co je překonané a co retarduje a deformuje socialistický vývoj, zda bude prosazovat i sama utvářet nové a potřebné prvky společenského života.

Zdá se, že sociologie mládeže již počátkem osmdesátých let anticipovala uvedené otázky, které praxe explicitně formuluje teprve nyní. Příznačným rysem sociologie mládeže v osmdesátých letech je totiž diskuse, zda a v jaké míře lze uvažovat o mládeži nejen jako o objektu, ale i subjektu společenských proměn, zda je mládež fenoménem nejen kontinuity, ale i diskontinuity vývoje společnosti.

Odpověď na uvedené otázky není jednoduchá. Snahy odpovědět jednoznačně dosud vždy vedly do slepé uličky. Ti, kteří význam mládeže jako subjektu společenské změny přeceňovali či jednostranně zdůrazňovali diskontinuitní funkci mládeže, zaměňovali třídní analýzu analýzou generační a nechápali, že často i výrazné odlišení mládeže se jednak týká jen některých (ne vždy nejdůležitějších) stránek životního způsobu mládeže a jen některých (ne vždy rozhodujících) skupin mládeže.

Naopak ti, kteří význam mládeže jako subjektu společenské změny zpochybňovali a podceňovali diskontinuitní prvky v myšlení a jednání mladých lidí, často vycházeli z faktu, že srovnání po sobě jdoucích generací vypovídá o naprosté převaze kontinuitních prvků nad prvky diskontinuitními. Odvolávali se na výzkumy rodiny, které zjišťují velmi podobné obecné hodnoty rodičů a dětí, na výzkumy sociálně třídní struktury, které poukazují na slabou mezigenerační mobilitu apod. Jejich omyl spočíval v tom, že nechápali, že kvantitativní relace nejsou vždy podstatné. Zjištění jakékoli kvantitativní marginality diskontinuitních prvků v chování mládeže nebo jejich rolí subjektů nemůže vést k závěru o jejich nevýznamnosti.

Role mládeže jako subjektu společenského vývoje nebo její diskontinuitní funkci nelze posuzovat všeobecně, ale vždy jen v kontextu konkrétních historických podmínek a konkrétních sociálně třídních skupin. Všechny sociálně třídní skupiny a prakticky ve všech historických situacích jsou sice jak objektem, tak i subjektem společenských změn, v jejich myšlení a jednání jsou jak kontinuitní, tak diskontinuitní prvky, ale obsah různých společenských funkcí mládeže (mládež jako objekt a jako subjekt) i obsah různých prvků v jejím myšlení a jednání (kontinuitních a diskontinuitních) je z hlediska různých skupin a historických situací různý.

Zodpovězení zdánlivě banálních otázek, zda a v jaké míře je mládež subjektem, zda a nakolik obsahuje její chování diskontinuitní prvky, je proto záležitostí systematického výzkumu, který tyto otázky prošetří na základě souvztažnosti mezi mírou objektivace mladých lidí či mírou diskontinuitních prvků v jejich myšlení a jednání a dvěma podstatnými faktory: a) místem v sociálně třídní struktuře, b) historickými okolnostmi. Pokusme se nyní naznačit konceptuální rámec takového výzkumu.

Nástin společenského zrání mládeže

Mládež je často definována obsahovým a časovým vymezením procesů, které tvoří obsah socializace. Takové definice se opírají více či méně o zdůvodněné věkové pásmo, které vyhrazují mládeži, o negativní určení mládeže (do mládeže náleží ten, kdo již není dítě a ještě není dospělým), a konečně o vyjmenování socializačních procesů, jejichž prostřednictvím se z mladého člověka stane člověk „adaptovaný“ na společenský systém. Rozhodující role v tomto procesu je připisována výchově, přičemž někteří autoři činí rozdíl mezi výchovou, chápanou především jako intencionální složka výchovy, a socializací, kterou považují za širší pojem zahrnující nejrůznější, a to i protichůdné vlivy. Jiní takové rozlišení neuvažují nebo socializaci rozumí v podstatě totéž co výchovou a vzděláním(1).

J. Suchý rozumí socializací „proces integrace jedince do systému společenského života, který je zprostředkován třemi úzce souvisejícími skutečnostmi: 1. vlastní praktický proces integrace, 2. rozvoj duševních předpokladů této integrace v osobnosti jednotlivce a 3. hodnotově institucionální systém, s jehož pomocí společnost stimuluje a usměrňuje oba předchozí procesy“ [Suchý 1977]. Socializace je tedy procesem včleňování jedince do společenského systému. J. Szczepanski zastává názor, že socializace je „procesem formování osobnosti dítěte a jeho přizpůsobení životu ve společnosti, proces spočívající v učení a uvádění dítěte do kultury, proces umožňující mu dorozumění a inteligentní jednání v jejím rámci“ [Szczepanski 1966]. Obdobně J. Jurovský uvádí, že „pojem socializace označuje skutečnost, že každý člověk se vpravuje do svých společenských podmínek, čím celé jeho chování proniká právě ta okolnost, že je členem své společnosti. Přitom se nejdříve poukazuje na omezující jedince určující a determinující dosah socializace“ [Jurovský 1965]. F. Kahuda zdůrazňuje v souvislosti s definováním socializace pojem „osvojování“. Socializaci chápe jako „proces osvojování hodnot, zvyků, norem, idejí, znalostí a dovedností, stručně řečeno kultury dané

společnosti, probíhající na příslušném stupni akulturace, jenž odpovídá dosažené sociální pozici a společenské roli jedince a postupně se na dosažené sociální pozici ustaluje“ [Kahuda 1969]. Pojem „osvojování“ v souvislosti se socializací zdůrazňují i někteří sovětsí autoři, kteří definují socializaci jako proces „osvojování si materiálních a duchovních hodnot společnosti“ [Portirievová-Portiriev 1974].

Od konce šedesátých let upozorňují marxističtí sociologové, pedagogové a psychologové, kteří se zabývají procesy socializace, na skutečnost, že „vývoj osobnosti není již od dětského věku ovládán vnějšími faktory (podmínkami prostředí, v němž se život a výchova realizuje), tzn. nelze ho redukovat na proces přijímání (respektive osvojování si) sociální zkušenosti. Kvalitativní přestavba osobnosti probíhá na základě aktivní činnosti dítěte, jeho svérázného aktivního vztahu k prostředí, v jehož intencích probíhá (jako součást rozvíjení osobnosti) i získávání sociální zkušenosti“ [Mikšík 1981].

Postupně byla v marxistické teorii socializace překonána prakticky neblaze působící pojetí, která zdůrazňovala socializaci jen jako objektivní formativní proces a podceňovala význam sebepoznání a sebevyjádření mladého člověka.

Vznikají dialektická pojetí socializace, která proces „začleňování“ do společnosti a „osvojování“ společenské kultury nelíčí převážně jen jako přizpůsobování a formování mladého člověka podle existujících společenských podmínek a potřeb. Tato pojetí naznačují, že mladý člověk je nejen v roli utvářeného, ale současně i přetvářejícího. Konkrétně například A. Fazík uvádí, že mladý člověk se „vpravuje do společnosti, do jejích konkrétních sociálních skupin a má-li v nich žít, musí se jim přizpůsobovat . . . Naopak, vidí-li, že mnohé věci se již přezívají, že neodpovídají programovým cílům socialistického humanismu, musí vyvíjet vlastní iniciativu a boj za odstranění překážek bránících při realizaci nového. Člověk se tedy přizpůsobuje systému hodnot a síti daných vztahů, které na sociální mapu zakreslili minulé a současné generace, a zároveň vyvíjí iniciativní kroky vedoucí k rozmnožení pozitivních hodnot“ [Fazík 1970](2).

Zvláště od poloviny sedmdesátých let je v rámci marxistických socializačních teorií vysvětlována a zdůvodňována nezbytnost chápání dětí a mládeže také jako subjektu svého vlastního vývoje, subjektu proměn společenského života [Suchý 1979]. Je přitom poukázováno na skutečnost, že dítě nebo mladý člověk není v elementárních skupinách, do nichž náleží (rodina, školní nebo pracovní kolektiv, skupina kamarádů apod.) a které mají rozhodující vliv na průběh a výsledky socializace, pouze objektem péče, výchovy a vzdělávání, ale je i spolutvůrcem skupinového života. Například v rodině se děti významně podílejí na utváření jejího životního způsobu, hodnot a norem. Prostřednictvím rodičů a ostatních dospělých a později bezprostředně svou vlastní aktivitou mohou zasahovat do řešení závažných společenských otázek. Jen pohled „zvenčí“ na děti a mládež může vyústit v podcenění jejich významu jako katalyzátorů i přímých subjektů společenského života. Již sama přítomnost dětí a mladých lidí ovlivňuje chování rodičů, dospělých a vlastně celé společnosti. Porovnávání rozdílů v hodnotových orientacích a v životních aktivitách bezdětných rodin a rodin s dětmi to dílčím způsobem dokládá [Kábátek-Sak-Holda a kol. 1986; Salava a kol. 1987].

Dialektická pojetí socializace rovněž poukazují na nevhodnost vymezování mládeže a procesů, které s ní souvisí, kalendářním věkem, neboť vyjadřuje sice souhrnně, ale jen velmi přibližně proměnlivý obsah procesů biologického, mentálního a sociálního zrání, které podléhají nikoli fyzikálnímu, ale biologickému, mentálnímu a sociálnímu času.

Ve společenské teorii i při operacionalizaci výzkumu má věkové určení nezastupitelný význam. Pro postižení historické i individuální variability biologických, psychických a sociálních procesů a proměn v čase vlastním těmto procesům a proměnám má fyzikální čas hodnotu konstanty a univerzální míry, kterou lze odvodit od rychlosti světelného paprsku. Stanoveným

věkovým termínům podléhají nejrůznější – z hlediska ontogeneze mladého člověka – významné procesy: nástup do školy, ukončení povinné školní docházky, možnost volit a být volen, vstup do PO a SSM, předání občanského průkazu, nástup vojenské služby, možnost uzavírat manželství atd. Mimo jiné proto ve výzkumu mládeže nelze odmítat možnost pracovat s věkovými skupinami, užívat věkové intervaly, vymezovat kalendářním věkem soubory mladých lidí prošetřované empirickými výzkumy apod.

Je třeba mít na paměti, že fyzikální věk je konstantní veličina, kterou poměříme biologické, mentální a sociální proměnné [Gaidys 1986; Sak-Kabátek 1985]. Na věkové intervaly, resp. konkrétní věkové skupiny mládeže, nelze nahlížet pouze logickou uspořádaností čísel označujících počet let života či roky narození. V sociologii je nezbytné předem „dešifrovat“ jejich konkrétně historický a sociálně třídní obsah. Konstrukce věkových podsouborů by proto neměla být založena na volbě určité délky časového intervalu podle možnosti a potřeb detailního nebo naopak „hrubšího“ poznání, ale měla by vycházet ze seriózní historické analýzy podmínek, které specificky determinují mládež jako celek, jako generaci, i její jednotlivé sociálně třídní skupiny.

Dialektické nazírání vztahu mládeže a ostatní společnosti spočívá v uznání významu socializace v úzké souvislosti s procesy individualizace, v akceptování mládeže jako objektu, ale současně i subjektu výchovy a vzdělání i v respektování mládeže jako části společenského celku, která je celkem determinována, ale není vůči němu pasivní, a naopak jej svou společenskou aktivitou – jako součást různých společenských subjektů – postupně přeměňuje.

Stále širší proud marxistických sociologů mládeže tak dochází k závěru, že tradiční pojetí socializace nevyjadřuje adekvátně procesuální chápání mládeže – „sociálního organismu dynamicky formujícího svoji sociální strukturu jako základní zdroj procesu reprodukce sociální struktury vůbec“ [Charvát 1980].

Například bulharský sociolog P. E. Mitev [Mitev 1982] užívá pojem socializace k označení jen jedné ze dvou dialekticky spjatých stránek tzv. procesu juvenilizace. Socializace je v jeho pojetí spjata s působením společnosti na mládež jako na objekt výchovy, vzdělání apod. Aktivizace je opačným pólem, který se vyznačuje subjektivitou, seberealizací a aktivitou mládeže vůči společenskému celku.

K rozpracování dialektického a historicko-materialistického pojetí socializace, respektive pojetí místa a úlohy mládeže v procesech společenské reprodukce, může dílčím způsobem přispět dále prezentovaný model společenského zrání mládeže, který plně akceptuje biologické, psychické i sociální proměny zpravidla uváděné při specifikaci procesů socializace mládeže. Pojetí (pojem) společenského zrání se snaží současně zachytit jak procesualnost vývoje mládeže, tak i dialektiku přeměn kvantity v kvalitu v procesu zrání a objekt-subjektovou pozici mládeže vůči společenskému celku a jeho historickému pohybu.

Základní strukturu společenského zrání mládeže tvoří biologické, mentální a sociální zrání. Společenské zrání je ovlivňováno zvnějšku, prostředím, které se utváří ve vztahu ke každému konkrétnímu jedinci. Toto prostředí nazýváme životním polem, které (analogicky jako základní složky společenského zrání) je složeno z biologického, mentálního a sociálního pole.

Kromě vnějších vlivů je společenské zrání konkrétního individua do jisté míry předurčeno genetickou informací, která vyplývá z vlastností minulých generací a je specifickým, individuálním výrazem fylogeneze lidského druhu. Zatímco problematika životního pole – vnějších podnětů procesu společenského (3) zrání – je již do jisté míry rozpracována [Sak 1985, Sak-Kabátek 1985], zůstává globální otázka genetické informace (včetně řady dílčích otázek, které se týkají souvislosti mezi ontogenezí a fylogenezí) dosud nezodpovězena.

Vratme se však ke struktuře životního pole. Tvoří jej tři základní dialekticky spjaté složky.

Biologické pole obsahuje vše, s čím je člověk v hmotné a energetické interakci. Je časoprostorově omezené, patří do něho pouze část okolního prostředí, korespondující s biologickým systémem jedince.

Mentální pole je definováno jako soubor podnětů, které působí na psychiku člověka a stimulují rozvoj jeho rozumových schopností a fungování duševních operací (není omezeno časem a prostorem).

Sociální pole představuje společenskou realitu

- jedinců a skupin, k nimž je subjekt v nějakém vztahu,
- jedinců a skupin, mezi nimiž existuje jednosměrné nebo obousměrné jednání,
- společenských procesů, na nichž se jedinci a skupiny aktivně nebo pasivně podílejí,
- materiálních a duchovních výtvorů, vyjadřujících hodnoty společnosti.

Sociální pole je ve vztahu k individuu jedinečné a proměnné v souvislosti s fází vývoje společnosti (společensko-ekonomickou formací), s fází vývoje mladého jedince a jeho sociálně třídním zařazením, resp. zařazením jeho orientační rodiny.

Životní pole ve vztahu k různým jedincům a skupinám mají částečně obecné rysy, částečně jsou zvláštní a jedinečná. Osnova životního pole je tvořena společenskou strukturou, proto je jeho základním, určujícím prvkem společensko-ekonomická formace a sociálně třídní příslušnost jedince či skupiny. Dalšími sociálními, biologickými a mentálními znaky se životní pole rozrůžňuje a obohacuje.

Jaký je vztah společenského zrání a životního pole? Zrání člověka a jeho životní pole tvoří dialektickou jednotu. Životní pole utváří mladého člověka, a naopak mladý člověk již v průběhu procesu svého společenského zrání se stále více podílí na utváření a přetváření životního pole, což umožňuje dynamizaci jeho společenského (především mentálního a sociálního) zrání.

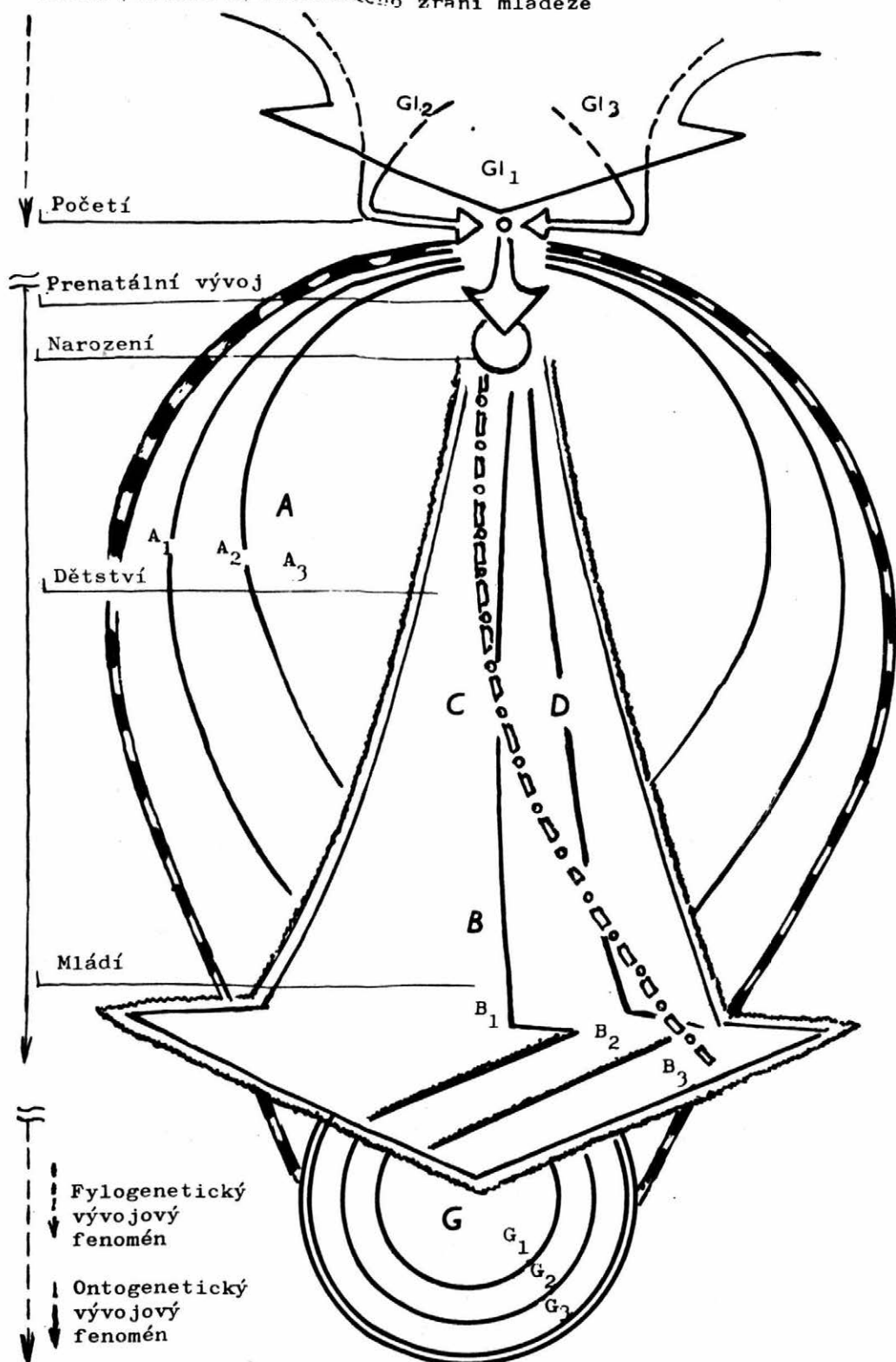
Struktura životního pole se v souvislosti s vývojem mladého člověka mění. U novorozence do značné míry splývá životní pole s biologickým. Postupně nabývá na významu mentální a sociální složka životního pole. Předěly nejsou ostré, jednotlivá pole se prostupují, tvoří diferencovanou jednotu.

Diferencovanou jednotou tří základních sfér je i proces společenského zrání. Biologické zrání představuje vývojové změny, které jsou dány genetickými a fyziologickými dispozicemi vázanými na konkrétní životní pole, zejména na kvalitu biologického pole. Mentální zrání je procesem vývojových změn rozumových schopností mladého člověka, které jsou souřadnicí realizace jeho vnitřních dispozic v interakci s mentálním a sociálním polem. Sociálním zráním rozumíme proces rozvoje společenské stránky života, růstu možností a schopností k přijímání a změně společenských hodnot, norem, možností a schopností vřazovat se do nejrůznějších společenských vztahů, jejich mechanismů a struktur. Je to proces získávání objektivních i subjektivních předpokladů ke společenské aktivitě.

Celým procesem společenského zrání mladého člověka prostupují dvě dialekticky spjaté složky. Složka společensky formativní a společensky aktivizační.

Společensky formativní složka procesu společenského zrání představuje procesy péče o mládež, její výchovu a vzdělání. Mládeži jsou předávány historicky vytvořené a sociálně třídně diferencované a determinované společenské hodnoty, normy, role apod. Cílem je především připravit novou generaci na postupné převzetí úlohy společenského subjektu. Z hlediska této složky společenského zrání je však mládež ve vztahu k ostatní společnosti především objektem jejího působení, což vyplývá z její přirozené materiální a informační závislosti. Podstata převážně objektové pozice mládeže zůstává v procesech společensky formativního charakteru zachována bez ohledu na to, zda odpověď mladého člověka na vnější společenské vlivy (na výchovu, vzdělání apod.) je receptivní či aktivní, rezistentní či

Schéma procesu společenského zrání mládeže

Legenda ke schématu

- G_1 — genetická informace odrážející obecné procesy fylogeneze člověka
- G_2 G_3 — genetická informace odrážející specifické znaky linie konkrétních předků
- A** — životní pole – totalita přírodně společenských podmínek
- A_1 – biologické pole
 A_2 – mentální pole
 A_3 – sociální pole
- B** — společenské zrání – ontogeneze mladého člověka, jeho formování a aktivizace jako objektu i subjektu konkrétně historického vývoje společnosti
- B_1 – biologické zrání
 B_2 – mentální zrání
 B_3 – sociální zrání
- G** — generace – výsledek procesu společenského zrání, nová vrstva fylogeneze, geneticky podmíněná a konkrétně historickými podmínkami determinovaná a strukturovaná skupina se specifickými a vnitřně diferencovanými
- C_1 – biologickými
 C_2 – mentálními
 C_3 – sociálními znaky
- C** — aktivizační složka procesu společenského zrání
- D** — formativní složka procesu společenského zrání

akceptující. Společensky formativní složka má z hlediska procesů společenského vývoje významnou kontinuitní funkci.

Společensky aktivizační složka představuje procesy začleňování mládeže do společenských mechanismů a struktur, upevňování místa a role v těchto mechanismech a strukturách a jejich proměny na základě aktivity mladých lidí. Prostřednictvím této složky se realizují a postupně „zúročují“ společenské hodnoty vložené do mládeže. Nová kvalita nastupující generace, která mimo jiné vyplývá z toho, že v rámci formativních procesů mládež obvykle absorbuje nově utvářené životní hodnoty společnosti a v menší míře překonané způsoby myšlení a jednání, umožňuje, aby k řešení praktických úkolů přistupovala nově a netradičně(4). V rámci aktivizační složky společenského zrání dochází k seberealizaci mládeže a k využití jejího potenciálu. Mládež se prostřednictvím aktivizační složky společenského zrání stává historicky a třídně determinovaným subjektem společenských procesů a jejich změny, ať již pozitivní či negativní.

Společensky formativní a společensky aktivizační složku lze z procesu společenského zrání vydělit pouze abstrakcí. Reálně se tyto složky prolínají a doplňují, dialekticky spolu souvisejí. Formativní procesy podmiňují aktivizační procesy a ty pak zpětně umožňují novou dimenzi formativních procesů. Vztah formativní a aktivizační složky je oboustranný, existuje zde vzájemná podmíněnost. Obě složky nejsou vůči sobě v neměnném a rovnovážném vztahu. Zatímco v procesech společenského zrání příznačných pro dětství dominuje složka formativní, již v pubertě se poměr mění a v adolescenci začíná u velké části mládeže výrazně narůstat složka aktivizační. Relace formativní a aktivizační složky se mění nejen v souvislosti se

stupněm společenského zrání, ale je odvislá i od konkrétně historické situace, sociálně třídní příslušnosti a dalších proměnných.

Sledování obou uvedených složek považujeme za důležitý prvek analýzy procesu společenského zrání. Poznání faktorů, které určují kvalitu obou složek, umožňuje činit závěry, které se týkají nastupujících změn v sociální struktuře společnosti. Poznání měnícího se poměru obou složek, tendencí, které tyto změny poměru sledují, je relevantní pro posouzení předpokladů a podmínek společné dynamiky (5).

Výsledkem procesu společenského zrání mládeže je generace se svými obecně druhovými, ale i generačně specifickými, biologickými, mentálními a především sociálními vlastnostmi. Společenské zrání mládeže chápeme především jako proces utváření třídně strukturované generační subjektivity, která je umožňována a také limitována objektivně danými společenskými poměry, daným stupněm rozvoje výrobních sil a společenských vztahů, souhrnně řečeno – životním polem jedinců a skupin. Generace je v tomto pojetí vyústěním procesu společenského zrání, završením vývojově nejdynamičtější části života vnitřně sociálně diferencovaného souboru mladých jedinců v určitých konkrétně historických podmínkách. Generace je současně elementárním prvkem fylogeneze člověka.

Generace jako výsledek procesu společenského zrání

Podstatu společenské funkce generace vystihli Marx a Engels, když napsali, že „dějiny nejsou nic jiného, než sled jednotlivých generací, z nichž každá těží z materiálu, kapitálu, výrobních sil, které jí odkázaly všechny předchozí generace, pokračuje tedy jednak za úplně změněných okolností v tradiční činnosti, jednak úplně změněnou činností modifikuje staré okolnosti“ [Marx - Engels 1958]. Z této premisy vychází i chápání generace jako cílové kategorie procesu společenského zrání mládeže: v konkrétním historickém řezu je vyústěním permanentního procesu společenského zrání mládeže historicky a sociálně determinovaná a sobě vlastní aktivitou dotvářená generace.

Marxovo a Engelsovo pojetí generace je aplikací dialektiky vývoje na vysvětlení společenského postavení, funkce a vzájemného poměru generací. Dialektická metoda také umožňuje odpovědět na otázku, která je v této souvislosti často kladena: existuje rozpor mezi generacemi a může nabýt podoby konfliktu? Soudíme, že rozpor generací nutně existuje a je dokonce důležitým článkem či nástrojem společenského pokroku (6). Za určitých společensko-politických okolností může být tento rozpor v jevové rovině reflektován jako konflikt (7).

Nelze například popřít, že radikální vystoupení studentů a části mladých intelektuálů a dělníků v západní Evropě na sklonku šedesátých let, stejně jako pouliční výtržnosti mládeže ve Velké Británii v roce 1981 a studentské nepokoje ve Francii v letech 1986–87, byly konfliktem mezi nedospělými lidmi a dospělými reprezentanty daného společenského „pořádku“, i když je zřejmé, že podstata konfliktů nespočívala v generačním, ale v sociálně třídním antagonismu a protestu, který byl pouze generačně vyhrocen a prezentován prostředky adekvátními mentalitě mladých lidí. Dané společensko-politické podmínky ve Francii, Velké Británii, NSR a dalších zemích působily tak, že v otevřeném konfliktu proti vládnoucímu systému nevystoupily celé sociální třídy dané společnosti, ale jen jejich určité generační vrstvy (studenti, skupiny mladých intelektuálů, maloburžoazie i mladých dělníků). To také poznamenalo charakter a výsledky konfliktu: zrevolucionizování mladí lidé podcenili význam ideového, organizačního a akčního sjednocení na třídním základě. Vstoupili do konfliktu, který nebyl „potracenou revolucí“ [Marcuse 1969], ale nutně předem prohraným bojem.

Také z historie socialistických zemí lze uvést příklady situací obsahující atributy konfliktu různých skupin mládeže (nejčastěji studentské) s příslušníky starších generací. Marxističtí

autoři, kteří tyto konflikty hlouběji analyzovali, poukazují nejčastěji na tři skutečnosti (8). Za prvé, nikdy se nejednalo o rozpory imanentní společenskému systému, a tudíž v jeho rámci neřešitelné, za druhé, konflikty byly převážně důsledkem zanedbání pozornosti vůči mladé generaci, důsledkem dlouhodobého obcházení jejích oprávněných potřeb a zájmů příslušnými orgány a institucemi. Za třetí, konfliktní situace vždy využily i socialismu nepřátelské síly.

Konflikt generací, který je abstrahován z určujících sociálně třídních vztahů a není tudíž chápán jako specifická, transformovaná a odvozená forma obecných rozporů v dané společnosti, je zpravidla fikcí vyplývající z nepochopení podstaty společenských rozporů a stavějící na vykonstruovaném mezigeneračním antagonismu a na ignorování (nerozpoznání či podceňování) reálného třídního antagonismu.

V kapitalistických společnostech je často konflikt generací projevem vnitrotřídních rozporů vyvolaných vnějšími společenskými tlaky. Jde například o rozpor mezi mladými a staršími dělníky způsobený vzájemnou konkurencí na trhu práce. „Jestliže na Západě nemůže starý dělník najít práci, může vidět příčinu toho v existenci řady mladších a silnějších zájemců o práci. Jestliže jinoh nenachází pro sebe důstojné využití své pracovní síly, může se domnívat, že tato potíž vyplývá ze skutečnosti, že lepší místa zaujímají starci. Ve skutečnosti je tato konkurence mezi oběma generacemi pouhým vnějším výrazem zákonů kapitalismu, které doléhají stejnou měrou na mladé i staré“ [Kon 1971].

Také rozpory existující v socialistické společnosti mají generační dimenzi. Často nacházejí svůj vnější výraz ve vzájemně odmítaných kulturních projevech generací a v hledání příčin společenských problémů a obtíží v myšlení a jednání mladších či naopak starších generací. Jestliže určité generační modifikace kulturních projevů jsou přirozenou odpovědí na nezbytné společenské tenze, jež mají svou logiku v dialektice společenského pohybu a v potřebě generačního vyjádření a seberealizace každé nové generace, pak projekce příčin společenských problémů a nedostatků na konkrétní historické generace jsou vždy zcestné. Stejně zcestné jsou i hypertrofizované naděje vkládané do nástupu nových generací do rozhodujících společenských struktur. Problémy a nedostatky společnosti, které v různé míře a různým způsobem reflektují, interpretují a překonávají jednotlivé generace sociálních tříd a vrstev společnosti, mají zpravidla kořeny v konkrétních, relativně stálých a generačními proměnami jen málo pozměňovaných principech, kritériích a mechanismech reálného fungování společenských vztahů.

Řešení zásadních společenských problémů proto v první řadě spočívá v odstranění nebo přeměně těch prvků společenského systému, které umožňují reprodukci politických, ekonomických, sociálních či kulturních zdrojů daných problémů a nedostatků, a nikoli ve vystřídání generací. Je však zároveň zřejmé, že důležitým faktorem (předpokladem) odstranění nebo změn takových prvků společenského systému je využití nových generací. Generace sociálních tříd a vrstev, které jsou bytostně spjaté s překonanými prvky společenské skutečnosti, které se v minulosti podílely na jejich utváření, mají jako celek menší předpoklady prosazovat společenskou změnu. I když vztah k pokroku je z hlediska společenských skupin determinován především třídně, nelze ignorovat naznačený generační aspekt.

Vraťme se k otázce rozporu mezi generacemi jako důležitému faktoru společenského pokroku. Vysvětlení spočívá ve vědecké, tj. dialektické a historicko-materialistické analýze kontinuity generací. Kontinuitu nelze chápat pouze jako mechanické předávání výsledků kultury z generace na generaci. Ze zdůraznění mládeže také jako subjektu svého vlastního formování a přetváření společenských podmínek vyplývá, že mládež nepřebírá od předchozích generací vše nebo ne v nezměněné podobě, a že mnohé, čím žije, je výsledkem její vlastní aktivity. Tato skutečnost spolu s tím, že v naší době žije vedle sebe současně několik generací (9), nutně vytváří předpoklady rozporů. Tyto rozpory jsou však převážně společen-

sky funkční a z hlediska urychlování pokroku nezbytné.

Konkrétním výsledkem takových rozporů je zpravidla obohacení inovační aktivity mladého člověka o „předatelné“ (10) zkušenosti starších a v řadě případů i žádoucí narušení stereotypů myšlení a jednání starších generací. Imanentním prvkem generační kontinuity je i generační diskontinuita, rozpor, který je katalyzátorem procesu hledání nových řešení a který nachází své vyústění (sjednocení) v nové myšlence nebo skutku člověka. Společenské zrání konkrétní mladé generace je tedy také procesem posouvajícím dialekticky chápanou kontinuitu společenského vývoje. Kontinuitu, jejímž vnitřním momentem je rozpor „starého“ a „nového“ pohledu na minulost, který je překonáván sjednocením těchto různých pohledů v zájmu budoucnosti (11).

Rozebereme však tuto otázku podrobněji. „Na jistém stupni svého vývoje se materiální produktivní síly dostávají do rozporu s existujícími výrobními poměry nebo – což je jen právní výraz toho – s poměry vlastnickými, v jejichž rámci se dosud pohybovaly. Z vývojových forem produktivních sil se tyto poměry proměňují v jejich pouta. Nastává pak epocha sociální revoluce“ [Marx 1950]. Marxistická sociologie vysvětluje společenský vývoj především jako „produkt střetávání protikladných zájmů“ [Wiatr 1968]. Nicméně společenský vývoj je – nazíráno optikou dialektiky starého a nového, resp. zákona negace negace, – kontinuálním procesem. Dynamika společenského vývoje, která se výrazně liší od dynamiky v ostatní přírodě, je mimo jiné důsledkem zvláštní schopnosti lidského druhu v každé nové generaci převzít všechny nepřekonané a potřebné hodnoty vytvořené v minulosti. Vývoj lidského druhu představuje neustálé zdokonalování této schopnosti, která umožňuje vývojovou akceleraci člověka a jeho „vzdalování se“ přírodním procesům.

Vnitřním prvkem kontinuity společenského vývoje, čili specificky lidského navazování generace na generaci prostřednictvím přebírání historicky utvořeného dědictví, je diskontinuita, která se projevuje v tom, že nová generace, v důsledku nově utvářené společenské situace determinující její zrání, objektivně nemůže převzít veškerý obsah historického dědictví v nezměněné podobě. Dosavadní, někdy jen svou setrvačností působící společenské hodnoty, normy a cíle konfrontuje s aktuálními možnostmi, potřebami a zájmy. Výsledkem této konfrontace je určitý, sociálně třídně diferencovaný, více či méně tvůrčí a pokrokový posun ve vědomí a jednání mladé generace. Jinak řečeno: ve vztahu ke každé nové generaci nové duchovní a především materiální společenské podmínky jsou zdrojem posunu ve vědomí mládeže a tento posun je pak zdrojem nových prvků v jejím jednání. Jejich přispěním vznikají nové modalita životního způsobu dané společensko-ekonomické formace (12).

Hovoříme-li o generaci jako o výsledku společenského zrání dětí a mládeže, je třeba upřesnit některé otázky týkající se pojmu generace. Vzhledem k tomu, že generace – společensky zralá generace – je teprve výsledkem společenského zrání, vzniká otázka, zda mládež lze v takovém pojetí považovat za generaci. Soudíme, že mládež je utvářející se generaci, generaci, která sice již obsahuje atributy svých budoucích společenských rysů, svého charakteru, ale ještě nedosáhla kulminačního bodu svých biologických, mentálních a sociálních proměn. Mládí je rozhodujícím obdobím utváření konkrétní generace (13). Sociální věk mládeže je proto zvláštním, pro společenské (historické) profilování generace určujícím stadiem její existence.

Z individuálního hlediska (např. z hlediska pedagogicko-psychologického) je mládí ontogenetické období člověka, v němž probíhají socializační procesy, resp. procesy biologického, psychického a sociálního zrání, které formují a aktivizují obecně lidské i sociálně specifické vlastnosti a schopnosti, které jsou předpokladem osvojení a převzetí pozic a rolí subjektů společenských reprodukčních procesů. Ze sociologicko-historického hlediska je mládí rovněž procesem sebeuvědomování a prvních pokusů o sebevyjádření mladých lidí

nikoli jen jako jednotlivců, ale i jako sociálních skupin.

Pojem generace se objevuje v řadě kontextů a je různě interpretován (14). Podle našeho názoru lze rozlišit v zásadě dvě pojetí generace. Prvním je pojetí biologicko-demografické. Biologie a genetika (15) chápe generaci jako soubor jedinců-potomků jedné rodiny nebo soubor dospělých jedinců určitého druhu (odrůdy) žijících v určitém časovém, například vegetačním období. Demografická (16) pojetí chápou generaci jako soubor vrstevníků, lidí narozených ve stejném časovém rozmezí. Jedná se o „umělé“ kategorizace populace na základě věkového principu a biologického reprodukčního cyklu.

Generaci demografové zpravidla rozumí „soubor osob, jež se narodily v určitém kalendářním roce“ [Srb-Kučera-Růžicka 1971]. V daném okamžiku sledování pak uvažují teoreticky o stovce generací, neboť vycházejí z předpokladu, že maximální věk dosahovaný v populaci je 100 roků. Kohorta je v demografii pojem obecnější a „vyjadřuje soubor osob, u nichž ve stejném kalendářním roce došlo k určité události zajímavé z hlediska demografické analýzy“ [Srb-Kučera-Růžicka 1971] (sňatek, rozvod, narození prvního dítěte, úmrtí apod.). Domyšleno do důsledků, je pak generace zvláštním případem kohorty, neboť se jedná o soubor osob, pro něž je onou demograficky relevantní událostí narození v daném roce. Věkové skupiny (třídy) jsou demografickou kategorií vymezující soubory jedinců, které dosáhly určitého věku (konkrétní počet dosažených let nebo pravidelný interval let, které jedinci dosáhli). Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že pojmy generace, věková skupina (třída) a kohorta jsou si v demografii blízké a za určitých okolností jsou identické.

Často je také v demograficko-statistických šetřeních pod pojmem generace zahrnován soubor lidí narozených v určeném časovém rozmezí od narození rodičů do narození jejich potomků. Hovoří se pak o generaci dědů, otců, synů, přičemž se jedná přibližně o 20–30leté intervaly [Kon 1971].

V návaznosti na odmítnutí věkového vymezení sociální skupiny mládeže nelze v sociologii mládeže mechanicky aplikovat biologicko-demografické určení generace, neboť postrádá historický aspekt, který je pro sociologické vymezení rozhodující.

Za adekvátní nastínění konceptu procesu společenského zrání mládeže považujeme pojetí, které má charakter historicko-sociologický. Generaci v tomto pojetí určuje specifika historických podmínek, ekonomických, společensko-politických a kulturních poměrů, na jejichž základě a v interakci s nimi probíhá sociálně třídně diferencovaný proces společenského zrání mladých lidí (17). Generace v tomto pojetí zdůrazňuje spíše společenství blízkého, dobově ovlivněného myšlení a jednání [Kon 1971].

Generační rozpětí na ose fyzikálního času je značně variabilní v závislosti na množství, rozsahu a hloubce (souhrnně míře) společenských proměn, které se uskutečňují v průběhu společenského zrání mládeže. Čím je historický význam společenských proměn větší, tím větší je generační rozpětí, a naopak. Velké historické přeměny působící zpravidla dlouhodobě, rozšiřují generační rozpětí a mají značný integrační, ale i dezintegrační dopad. Historická období, která se vyznačují jen drobnými kvantitativními (evolučními) změnami, nebo dokonce stagnací, generační rozpětí spíše zkracují, ale především rozměňují generační integritu a vyhraněnost. Generační sjednocení je v takových obdobích spíše důsledkem prosazování určitých marginálních skupinových než celospolečenských relevantních potřeb, zájmů a cílů. Tato tendence je ještě posilována (oslabována) stupněm využívání subjektivity (potenciality) mládeže.

Generační rozpětí nezávisí jen na relevanci uskutečněných společenských proměn. Komplementární složkou určující generační rozpětí je dynamické vyjádření společenských proměn. Velikost společenských proměn je z hlediska vlivu na generace relativní. V obdobích, kdy se společenská realita rychle mění, se význam jednotlivých proměn snižuje, a naopak. Znamená

to tedy, že v obdobích velkých společenských přeměn, které následují v krátkých intervalech za sebou, se utváří (společensky zraje) více a přitom sociálně vyhraněných generací než v obdobích s nevýraznými a sporadickými změnami.

Vzhledem k tomu, že v dějinách obvykle souvisí relevance společenských proměn s jejich frekvencí, může se zdát, že periodicky se střídají období s výrazným a nevýrazným sociálním profilováním generací. Skutečnost je však složitější. Žádnou historickou událost a její vliv na utváření generace nelze posuzovat izolovaně od předchozího vývoje, neboť ten je její imanentní součástí.

Konkrétně například v pozadí relativně „klidových“ období společenského vývoje, která se příliš výrazně nevyskytují do společenského profilu utvářejících se generací, lze tušit zásadní společenské změny, které vymezily společenský pohyb. Generace utvářející se v takové situaci je proto nutné zkoumat nejen s ohledem na aktuální, relativně „klidovou“ situaci, ale i s ohledem na období výrazných a prudkých změn, které tuto situaci předznamenaly.

Výzkum generací proto mimo jiné představuje složitou analýzu dějinných vlivů různého významu a délky působení. Složitost spočívá v překrývání a vzájemném prolínání časově omezených vlivů, které zužují generační rozpětí, s vlivy historicky významnějšími a dlouhodoběji působícími, které naopak generační rozpětí (v závislosti na frekvenci těchto vlivů) rozšiřují.

Generační jednotu je historicky vzniklým a variabilním sociálním jevem, který úzce souvisí s dynamikou vývoje společnosti. Je například evidentní, že v prvobytně pospolné formaci, kdy vývoj společnosti byl z hlediska lidského života nepostřehnutelný, nebyly podmínky pro utváření generační jednoty založené na specifických společenských podmínkách, prožitcích a zkušenostech. Obsah prožitků a postupně nabývaných zkušeností různých biologicky chápaných generací lidí se příliš nelišil.

Sociologické vymezení generace v této době by proto bylo identické nebo velmi blízké vymezení biologickému. Také společenská diferenciací lidí na základě různého stupně ontogenetického vývoje byla podřízena spíše biologickým než sociálním faktorům. Generační frekvence v prvobytně pospolné společnosti se blížila „nulové hladině“, tzn. splývala s biologickými cykly v důsledku dvou faktorů: za prvé faktoru délky života a za druhé informačního faktoru.

Střední délka života nepřesahující 20 let znemožňovala soužití více biologicky chápaných generací, což mimo jiné vážně omezovalo generační vyhranění (sjednocení). Obdobně působil i nedostatek nových informací, které by významným způsobem měnily přírodní a společenské okolnosti (podmínky) života jednotlivých (biologicky chápaných) generací. Mluvit v sociologickém smyslu o generacích v prvobytně pospolné společnosti nemá proto smysl. Logicky to souvisí s neexistencí kategorie mládeže v tomto období společenského rozvoje [Sak-Kabátek-Jeřábek 1988].

Generace v sociologickém smyslu vzniká jako důsledek akcelerace společenského rozvoje (urychlení růstu výrobních sil a adekvátních změn společenských vztahů) a s tím souvisejícího prodloužení délky života. V období nástupu kapitalismu sehrálo významnou roli konstituování specializovaných a obecně přístupných výchovných a vzdělávacích institucí. Koncentrace mladých lidí na stejném stupni procesu společenského zrání vytvořila podmínky pro posílení skupinového (generačního) vědomí sounáležitosti.

Ve společnostech s rozvinutými společenskými vztahy je účast a aktivita mladého člověka v generačních (vrstevnických) skupinách nezbytnou a nezastupitelnou součástí procesu společenského zrání. Tato skutečnost je logickým důsledkem změn v relaci objektové a subjektové stránky jeho osobnosti. V dětství je člověk především objektem působení rodičů a dalších dospělých, neboť schopnost projevovat se jako cílevědomý a uvědomělý subjekt mu

není dána biologicky, ale rozvíjí se – pochopitelně ve vazbě na tělesný rozvoj – v procesu jeho mentálního a sociálního zrání.

Pro děti má proto základní význam jejich sociální interakce v generačně heterogenních skupinách, jakou představuje především rodinný kruh. Generačně heterogenní komunikace je pro ně podstatným zdrojem informací, které jsou pro jejich vývoj nezbytné. Determinujícím „informačním milieum“ jsou vztahy k příslušníkům starší generace, v první řadě k rodičům.

„Generačně“ homogenní interakce, kterou v rámci rodiny představuje kontakt se sourozenci a mimo rodinu kontakt s vrstevníky v dětských kolektivech (jesle, školky, dětská hřiště apod.), plní psychologicky relevantní funkce, o čemž například svědčí častá frustrace jedináčků, kterým je znemožňován kontakt se sobě rovnými. I když „generačně“ homogenní skupiny nemají pro předškolní dítě rozhodující informační význam, bezesporu již v tomto životním období umožňuje členství v těchto skupinách ověřování a upevňování získaného stupně lidské subjektivity.

Význam „generačně“ homogenních skupin a v nich realizovaných kontaktů v procesu ontogeneze roste, v pubertě se stávají již velmi důležité a v období adolescence zcela nezbytné pro normální mentální a sociální rozvoj jedince, ale i pro utváření společenského charakteru celé nové generace. „Prepubescent žije ve škole jako příslušník masy, kterou nepřehlédá. Je daleko více vedle spolužáků, nežli aby byl opravdu s nimi . . . V tomto období děti ještě na sebe žalují, pokřikují na sebe, vysmívají se defektním nebo jinak výjimečným druhům . . . V pubescenci jakoby rázem se stává třída celkem, k němuž členové lnou. Žaloba na spolužáka je nemožná; naopak nezřídka žák sám trpí trest, než by prozradil viníky . . . Započíná jakési spolkaření, v němž je mnoho hravého a formalistického“ [Příhoda 1967].

V adolescenci však již nejde jen o upevňování a „testování“ docíleného stupně subjektivity, jak je tomu v dětském věku, ale interakce s vrstevníky získává nové rozměry a kvality: vrstevnická skupina je jednak nezbytným článkem získávání prvních sexuálních „teoretických“ znalostí a praktických zkušeností, jednak má zcela nezastupitelný význam jako sociální prostředí umožňující otevřený a tvořivý dialog. Klima generačně homogenní skupiny nejlépe mladým lidem umožňuje střetávání a vzájemné obohacování názorů a postojů, které mohou být odlišné i protichůdné, nicméně vyplývají z relativně shodné sociální zkušenosti, jsou „historicky“ shodnou i když sociálně diferencovanou generační reflexí dané společenské skutečnosti.

V „generačně“ homogenních skupinách se vytvářejí nezbytné předpoklady proměn kulturních (duchovních i materiálních) hodnot získaných od minulých generací v novou (i když mnohdy sotva znatelně odlišnou) podobu. Možnost přistupovat ke kultuře, kterou vytvořila dosavadní historie lidstva, nově, je dána nejen objektivně, tj. novou společenskou situací, v níž nová generace zraje, ale i subjektivně: mladí lidé cítí potřebu manifestovat svou relativní zralost, to, že již nejsou dětmi, tím, že dokáží nově (poněkud odlišněji než rodiče, učitelé apod.) přemýšlet o věcech a záležitostech kolem sebe a svým jednáním je v rámci daných možností ovlivňovat. Nejen napodobením dospělých, ale především něčím novým a odlišným ve způsobu života, se mládež snaží sobě a druhým dokázat svou vývojovou pokročilost a svěbytnost.

Ani v současných vyspělých společnostech, pro něž je příznačná narůstající akcelerace změn, nejsou intergenerační posuny hodnot, norem, vzorů atp. výrazné. Lze je však již postřehnout při srovnání generací rodičů a dětí, tzn. generací v biologickém, resp. genetickém významu(18). Avšak i sebemenší posuny hodnot, norem, vzorů apod., na nichž se mládež podílí, jsou z hlediska nových generací významné, neboť přispívají k jejich společenské identitě, sebepoznání, seburčení a seberealizaci. Právě tato možnost alespoň minimální diskontinuity je předpokladem, aby se nová generace stala aktivním a tvůrčím článkem řetězu

historické kontinuity společnosti.

V tomto ohledu se také mládež reálně stává nositelem kontinuitních změn, inovací v rámci dané společensko-ekonomické formace. Není a nemůže být nositelem velké diskontinuitní změny, tj. přechodu jedné společensko-ekonomické formace v druhou. Nositelem takové změny společenského vývoje mohou být jediné společenské třídy. To nevylučuje možnost, aby mládež v takových revolučních přeměnách sehrávala (a zpravidla také v soudobých společnostech sehrává) důležitou roli jako součást revolučního subjektu, jenž vyjadřuje sociálně třídní potřeby a zájmy. Ty jsou v rámci sociálně třídních skupin – zvláště v revolučních situacích – identické z hlediska všech generačních a sociálně demografických podskupin.

Čím je dynamika společenského vývoje větší, tím je větší i generační frekvence a generační rozdíly se prohlubují (19). V důsledku toho se objevuje, a v budoucnosti tomu bude stále častěji, tzv. generační inverze [Matějovský 1982], situace, kdy se mění tradiční vztah starší a mladší generace: starší se učí od mladší (20).

Do budoucna lze proto jako důsledek procesů společenské přestavby a prudkého vědeckotechnického rozvoje očekávat další zvýšení generační frekvence, prohlubování specifík generací a vyšší generační hustotu, tzn. zvyšování počtu současně žijících a společensky aktivních generací. Z toho však nelze mechanicky vyvozovat, že společnost se bude stále výrazněji generačně diferencovat. Generační specifika, různé kvality jednotlivých generací, spolu s dalšími faktory, současně vytvoří jak předpoklady, tak i nezbytnost vyššího stupně generační kooperace. S tím bude souviset proces sblížování generací, který svými důsledky zasáhne oblast pracovních i mimopracovních aktivit.

Budoucí procesy vývoje generační struktury socialistické společnosti budou analogické s procesy v sociálně třídní struktuře: prostřednictvím bohaté diverzifikace uvnitř jednotlivých částí společenské struktury (tříd, generací) bude docházet k jejich sblížování a integraci. Pohyby v sociálně třídní struktuře budou determinovat generační strukturu a relativně autonomní generační procesy (především v rámci mladé generace) budou urychlovat změny sociálně třídní struktury. O mladé generaci bude více než dosud platit, že „představuje hledisko každé stránky celistvé společenské skutečnosti, její průnik do sféry přítomných subjektů budoucího vývoje“ [Charvát–Dubský–Jeřábek 1982].

Mládež je kategorií dynamickou, historicky se neustále vyvíjející, a to globálně, z hlediska jejího místa a úlohy ve společnosti, tak i z hlediska její vnitřní struktury, biologických, psychických a sociálních procesů a jevů, které jsou pro ni příznačné. Generace je kategorií relativně statickou, je více či méně přesným obrazem, ke kterému v průběhu sociologického věku mládeže dospělo zrání mladých lidí v konkrétních historických podmínkách. Přesto kategorie generace imanentně obsahuje dynamickou složku, neboť je koncentrovaným, syntetickým výrazem celého minulého vývoje a předznamenáním důležitých rysů bezprostředního dalšího pohybu společnosti.

Akcelerace generačních proměn relativizuje poznávací hodnotu věkové kategorizace, která je v sociologických výzkumech mládeže často jediným, ne vždy dostatečně podloženým, syntetickým indikátorem různých fází ontogeneze a s nimi spjatých společenských charakteristik. I když předpokládáme, že i v budoucnu bude věková kategorizace důležitým prvkem operacionalizace pojmu „mládež“, domníváme se, že bude žádoucí zohlednit a pro potřeby empirického výzkumu odpovídajícím způsobem specifikovat (operacionalizovat) konkrétní generace přicházející v úvahu jako předmět sociologického výzkumu.

Dalším rozpracováním problematiky společenského zrání generací a jejich dialekticky chápané kontinuity chceme přispět k hlubšímu chápání místa a úlohy mládeže ve společnosti, k rozvoji teoretických východisek empirických výzkumů mládeže a v konečném důsledku i k optimalizaci rozvoje a využití předpokladů mládeže účastnit se procesů společenských

přeměn. Akceptováním obecných věkových (ontogenetických) znaků současně se znaky specificky generačními, které vyjadřují stupeň fylogeneze lidského druhu, získává pohled na mládež potřebný širší úhel.

Koncepcí společenského zrání mládeže, kterou předkládáme ve značně nehotové a diskusní podobě (s nerovnoměrně rozpracovanými prvky) je pokusem o teoretické zdůvodnění zvyšujícího se významu mládeže v procesech společenské reprodukce. Aniž bychom ztráceli ze zřetele hlavní a určující subjekt současného společenského vývoje – dělnickou třídu a objektivní hybný princip společnosti – dialektiku výrobních sil a vztahů, snažíme se upozornit na mimořádný význam mladé generace jako faktoru společenské změny.

Jestliže na některých místech prezentované pojetí společenského zrání mládeže v konkrétní historickou generaci působí dojmem jednostranného a nekritického vyzdvihování rozvojetvorných pozitivních rysů mládeže, pak to vyplývá ze dvou skutečností. Za prvé uvažujeme především o mládeži v socialistické společnosti, která vytváří objektivní sociálně ekonomické a postupně i morální podmínky a předpoklady rozvoje společensky pozitivních hodnot, zájmů a potřeb mladé generace. Za druhé, plně si uvědomujeme i mnohé negativní jevy, které byly a jsou vázány na proces společenského zrání mládeže a které se v průběhu vývoje socialismu modifikují, ale neruší. I když explicitně tyto jevy neanalyzujeme, dialekticky je chápeme jako imanentní, nutnou součást procesu společenského zrání.

Soudíme, že mládež (více než generace dospělých) má právo na netrpělivost a omyly, pokud se jich dopouští ve snaze posunout vývoj lidské společnosti na vyšší stupeň rozvoje výrobních sil a dokonalejší uspořádání a fungování společenských vztahů. Řečeno slovy Josefa Čapka: „Přesvědčení, které o sobě mládež má: že by všechno na světě zařídila a vyřídila lépe než to neprobudilé lidstvo provádělo před ní, nebývá jen ješitně sebezpyčující, nýbrž také – a ještě více – krásné a povzbudivé“ [Čapek 1947 : 158].

(1) V této souvislosti upozorňujeme i na různé chápání pojmu výchova (širší, užší). Např. představitelé širšího pojetí definují výchovu jako „společenskou činnost, jejímž účelem je přizpůsobení nastávajícího člena společenské skupiny k plnému členství v této skupině“ [Znaniecki 1928].

(2) Také F. Kahuda koncem šedesátých let koncipuje socializaci jako „vzájemně oboustranný proces diferencovaného přizpůsobování se“ jedince a společenského prostředí [Kahuda 1969].

(3) Pojem „společenský“ v daném kontextu nepovažujeme za český ekvivalent mezinárodně používaného pojmu sociální. Čeština, podobně jako ruština, umožňuje diferencovaný výklad obou pojmů (socialnyj–obščestvennyj). Obsah pojmu „společenský“ je širší a obecnější než obsah pojmu „sociální“. „Společenský“ vyjadřuje nejobecnější vymezení diferencované jednoty biologické, mentální a sociální stránky určitého společenského jevu nebo procesu. „Sociální“ představuje řez společenskou totalitou, který především odkrývá předivo společenských vztahů. Vycházíme přitom z názoru, „že společenské (sociální v širším slova smyslu) zahrnuje především ekonomické, politické, ideově kulturní a také sociální vztahy (aspekty vztahů). Obsahem „společenského“ jsou také vztahy mezi těmito sférami života společnosti. Naproti tomu vlastní obsah sociálního v nejužším slova smyslu se týká především vztahů mezi jednotlivci a skupinami, jež nemají vyhraněné ekonomický, politický obsah“ [Zich 1986 : 31–32].

(4) Nové přístupy však představují jak aktivity ve smyslu pozitivního řešení společenských rozporů, přispívající k žádoucím rozvoji společnosti, tak aktivity vycházející z adaptace na rozpory ve společnosti a deformace v socialistických společenských vztazích.

(5) Je nesporné, že poznání mládeže má prognostickou relevanci. Možnost odhadovat budoucí trendy vývoje společnosti na základě analýzy určitých jevů a tendencí projevujících se u mladé generace však nelze přeceňovat nebo ji chápat mechanicky. Zejména kvalitativní rysy mládeže se odrážejí v kvalitách příští společnosti velmi zprostředkovaně a jsou často výrazně modifikovány nově se prosazujícími (ekonomickými, politickými aj.) okolnostmi vývoje. Poznávání současné mládeže je tedy pouze jedním z mnoha faktorů, které intervnují do prognostických úvah o trendech společenského pohybu.

(6) V. Příhoda připomíná, že již I. S. Turgeněv „vzájemné neporozumění otcovské a synovské generace posunul do celonárodní a světové šifky v postavě Bazarova z románu Otcové a děti... Turgeněv správně postihl, že nesvár rodičů a dětí je podmíněn dialektikou vývoje, že je jeho pákou“ [Příhoda 1967 : 60].

(7) J. Pecen užívá pro objasnění otázek vztahu generací obecný pojem „generační problém“ a specifikuje „míru generačního problému“, na níž závisí jeho společenská užitečnost, nebo naopak nebezpečnost v podmínkách socialismu [Pecen 1986].

(8) Rozbor příčin a důsledků některých těchto konfliktů v československých podmínkách v letech 1965–1969 je obsažen např. v práci A. Vaňka [Vaněk 1976].

(9) Nynější soužití více generací ve srovnání s předcházejícími vývojovými obdobími vyplývá z markantního prodloužení lidského života. „Soudí se, že v období paleolitu a mezolitu nepřevyšovala střední délka života při narození dobu 15 let a ještě v neolitické době, v bronzové a na počátku železné doby byla mezi 20–30 lety. Pro období římského panství se pohybují odhady mezi 20–40 lety a stejné tomu bylo i v období feudalismu. Zdá se tedy, že až do poloviny 19. stol. nepřevyšovala v Evropě střední délka života při narození dobu 40 let“ [Srb–Kučera–Růžička 1971]. Teprve po 1. světové válce přesáhla délka hranici 50 let a až po 2. světové válce hranici 60 let. V současnosti se ve vyspělých společnostech pohybuje střední délka života okolo 70 let.

(10) Jednou z hluboko zakořeněných iluzí je, že veškerý obsah sociální či individuální zkušenosti lze předat nové generaci. Často této iluzi podléhají rodiče, ale i profesionální vychovatelé. Mnohé pravdy, které jsou výsledkem zkušenosti minulých (starších) generací, jsou z pohledu mládeže relativizovány novou společenskou skutečností, s níž jsou mladí lidé v interakci. Existují dokonce oblasti společenského života (např. oblast citových a sexuálních vztahů), v nichž relativně neměnné a mnoha generacemi ověřené zkušenosti nemohou mladí lidé převzít, musí se k nim dobrat sami na základě vlastní praktické zkušenosti, vlastním poznávacím procesem. Je nutno se smířit s tím, že v mnoha oblastech budou mladí lidé patrně věčně chybuujícími, věčně hledajícími a věčně znovu a znovu pro sebe objevujícími staré pravdy. Ono věčné a zdánlivé (z hlediska starších generací) zbytečné prověřování prověřeného má i svůj racionální aspekt. Je symptomem inovačního zájmu každé nové generace, který je nezanedbatelnou složkou společenského pokroku.

(11) Podstatu rozporů mezi generacemi vysvětluje v souvislosti s konstrukcí dialektického modelu socializace mládeže A. Fazík : „Socializace je proces rozporuplný, zejména u adolescentní mládeže, neboť se na tomto stupni výrazněji než dříve střetávají nový typ socializace s předcházejícími typy, které se uskutečňovaly ve zcela jiných podmínkách. Vlastní proces socializace je tak zároveň i procesem kritiky socializace, v němž se přijímají i odmítají hodnoty, postoje, zkušenosti, zvyky a obyčeje. A zde někde pramení i rozpor mezi „mladými“ a „starými“. Starší si myslí, že mládež nedoceňuje jejich zkušenosti a jejich hodnoty a mladí si myslí, že staří nemají smysl pro jejich přání, požadavky a vkus“ [Fazík 1970].

(12) Předpoklad, že nově se utvářející generace „nejsou jen pasivním odrazem vnějšího prostředí, ale jsou také v daném historickém rámci činnými subjekty“, je dnes rozšířen jak mezi sociology mládeže v socialistických zemích, tak i mezi marxisticky orientovanými západními sociology [Jugendbewegung 1987 : 18–56].

(13) V období mládí se pochopitelně nevyčerpávají všechny důležité vývojové změny generace. Kvalita individuí, která budou tvořit generaci, je do značné míry dána již jejich vývojem v dětství. Také ve středním a starším věku dochází k proměnám generace v souvislosti s tím, jak si osvojuje nové společenské pozice a role. V mládí se však utvářejí rozhodující sociální rysy generace, které jsou pozdějším vývojem již jen modifikovány.

(14) Např. E. Freiová rozlišuje tři základní pojety : 1. generace ve smyslu genealogickém, 2. generace ve smyslu kulturní kontinuity a 3. generace ve smyslu historické kontinuity [Freiová 1977]. V. Andrlé vysvětluje různost přístupů k interpretaci pojmu generace specifickými hledisky jednotlivých společenských a přírodovědních disciplín (biologie, antropologie, demografie, sociologie) i některých technických oborů (např. elektronika), které převzaly pojem generace pro označení zásadních inovací integrálních prvků určitých (např. počítačových) systémů [Andrlé 1985].

(15) Genetika rozlišuje generaci filiální, kterou tvoří jedinci vzniklí pohlavním křížením dvou jedinců generace parentální a disponuje systémem symbolů k označení generací a k vyjádření generačních vztahů a posloupností.

(16) Demografická pojetí jsou někdy aplikována i v sociologii mládeže. Lze říci, že aplikace demografického pojetí generace je signifikantním rysem překonaného přístupu k mládeži, který mladou generaci pokládal za „věkovou“, příp. „věkovou sociální“ skupinu.

(17) Definici generace blízkou tomuto pojetí uvádí V. Andrlé: „Generace jsou skupiny lidí, kteří vyrůstají v určité době v určitých sociálně historických poměrech a podmínkách a jsou společně formovány prvky určitého sociálního makroklimatu. Tyto shodné či obdobné skutečnosti u nich vytvářejí společné či shodné hodnotové systémy, rysy jejich osobnosti, jejich potřeby, zájmy ovlivňované charakterem sociálně třídní diferenciace dané společností a přivádějí je k aplikaci shodných či obdobných nástrojů, jichž používají k dosahování stanovených cílů“ [Andrlé 1985]. Za nedořešené v této definici považujeme dvě věci: za první, není vysvětleno, proč jsou generace formovány pouze prvky „určitého sociálního makroklimatu“ a nikoli také mikroklimatu. Domníváme se totiž, že formativní efekt je dosahován působením obou dialekticky spjatých stránek „makro“ i „mikro“ klimatu, resp. společenské makro i mikrostruktury. Za druhé, za podstatnější považujeme opomenutí charakteristiky generace jako specifického subjektu společenského vývoje. Autor definice konstatuje, že generační rysy, hodnoty, potřeby, zájmy atd. přivádějí generace „k aplikaci shodných či obdobných cílů“. Je zřejmé, že generační subjektivita (potencionalita) se neprojevuje a nevyčerpává jen v rovině instrumentální. Soudíme totiž, že generačně specifické podmínky a z toho plynoucí specifické a sociálně třídně diferencované potřeby a zájmy vedou k účasti generace na vyjadřování společenských cílů a k rozvíjení společenské aktivity nezbytné k jejich dosažení.

(18) Longitudinální psychologické výzkumy prokázaly evidentní difference v utváření osobnosti mladých lidí vzdálených od sebe datem narození méně než 20 let. Např. J. Kotásková a P. Boschek na základě komparabilních výzkumů z let 1966 a 1984 dokládají závažné posuny v postojích adolescentů k rodičům, jež naznačují i důležité změny v rodinné výchově, která je určujícím faktorem utváření osobnosti mladého člověka [Kotásková-Boschek 1986].

(19) Problematiku souvislostí mezi generační frekvencí a dynamikou společenského vývoje autoři blíže analyzují na základě historického materiálu z poválečného vývoje ČSSR v [Sak-Kabátek 1985].

(20) Konkrétně např. zavádění elektroniky a především výpočetní techniky do hospodářské i společensko-politické praxe je v našich podmínkách, ale i v zahraničí, převážně záležitostí mladých lidí, jejichž adaptabilita a vzdělání je v tomto směru nesrovnatelně vyšší, než je tomu u jejich starších spolupracovníků, kteří jsou mnohdy nuceni učit se od svých mladších kolegů.

Literatura

- Andrlé, V.: *Kontinuita generací*. Impuls 1985, č. 5.
- Čapek, J.: *Psáno do mraků*. Praha, F. Borový 1947.
- Fazík, A.: *Charakteristika socializačních procesů dnešní dospívající mládeže*. In.: *Poradenství problém aktuální*. Praha, MMTV 1970.
- Freiová, E.: *Mládež a sociologie*. In.: Fazík, A. a kol.: *Mládež ve společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Gaidys, V.: *Vremja v sociologičeskich issledovanijach*. Vilnius, Mintis 1986.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
- Charvát, F. – Dubský, V. – Jeřábek, H.: *Ke stavu a perspektivám výzkumu mládeže*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Jugendbewegung – Widerstand und Aufbruch*. In.: *Marxistische Blätter* 1987, č. 7/8.
- Jurovský, J.: *Duševní život ve společenských podmínkách*. Bratislava, Veda 1965.
- Kabátek, A. – Sak, P. – Holda, D. a kol.: *Utváření socialistického uvědomění pracujících*. Praha, ÚRO 1986.
- Kahuda, F.: *Integrovaný aspekt zkoumání sociálního zrání člověka*. II. symposium integrovaná antropologie. Praha, ČSAV 1969.
- Kahuda, F.: *Sociologický věk dětí a mládeže v základech pedagogické sociologie*. Komenský 1965, č. 4.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.

- Kotásková, J. – Boschek, P.: *Generační změny v percepce rodičovského chování adolescenty. Psychológia a patopsychológia dieťaťa* 1986, č. 6.
- Marcuse, H.: *An Essay on Liberation*. London, The Penguin Press 1969.
- Marx, K.: *Předmluva ke kritice politické ekonomie*. In: Marx, K. – Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K. – Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1958.
- Matějovský, A.: *Mládež a společnost. Sociologický časopis* 1982, č. 2.
- Mikšík, O.: *Utváření integrity osobnosti jako psychologický problém*. In: *Kolektiv a rozvoj osobnosti*. Praha, ČSAV 1988.
- Mitev, P.: *Sociology Facing to Problems of Youth*. Sofia, NCIM 1982.
- Pecen, J.: *K některým otázkám vývoje československé mládeže. Sociologický časopis* 1987, č. 6.
- Portirievová, T. V. – Portiriev, L. K.: *Mládež, práce, volný čas*. Bratislava, Smena 1974.
- Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky II*. Praha, SPN 1967.
- Sak, P. – Kabátek, A.: *Místo a úloha mládeže ve společenské reprodukci. Sociologický časopis* 1985, č. 5.
- Sak, P.: *Sociální vývoj mládeže*. Praha, SPN 1985.
- Salava, Z. a kol.: *Názory a postoje čs. pracujících před XI. všoedborovým sjezdem*. Praha, ÚRO 1987.
- Srb, V. – Kučera, M. – Růžicka, Z.: *Demografie*. Praha, Svoboda 1971.
- Suchý, J.: *Socializace mládeže*. In: Fazík, A. a kol.: *Mládež ve společnosti*. Praha, Svoboda 1977.
- Szczepanski, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, Svoboda 1966.
- Vaněk, A.: *Krise studentského hnutí. Impuls* 1976, č. 4.
- Wiatr, J. J.: *Společnost, úvod do systematické sociologie*. Praha, SPN 1968.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.
- Znaniecki, F.: *Socjologia wychowania*. Warszawa 1928.

Резюме

A. Кабатеk – П. Сак: Теоретико-методологические примечания к исследованиям молодежи и поколений

Работа исходит из анализа разных концепций социализации молодежи и пытается содействовать моделию общественного созревания молодежи к разработке диалектического и историко-материалистического понимания социализации, или же понимания места и роли молодежи в процессах общественного воспроизводства. Представляемая модель общественного созревания молодежи подчеркивает биологические, психические и, в первую очередь, социальные метаморфозы, которые, как правило, приводятся при спецификации процессов социализации молодежи. Понимание общественного созревания одновременно стремится отразить как процессуальность развития молодежи, так и диалектику перехода количества в качество в процессе созревания и объект-субъектную позицию молодежи по отношению к совокупности общества и его историческому движению.

Основную структуру общественного созревания молодежи образует биологическое, умственное и социальное созревание. Общественное созревание находится под влиянием извне, среды, которая формируется по отношению к каждому конкретному индивиду. Эта среда, называемая полем жизни, состоит из биологического, социального и умственного поля. Помимо внешних влияний, общественное созревание конкретного индивида в некоторой мере предопределено генетической информацией, вытекающей из свойств прошлых поколений и является специфическим, индивидуальным выражением филогенеза человеческого рода.

Результатом процесса общественного созревания молодежи является поколение со своими общевидовыми, а также специфическими, биологическими, умственными и, в первую очередь, социальными свойствами. Общественное созревание рассматривается, в первую очередь, как процесс формирования классово-структурированной субъективности поколения, которая

делается возможной и лимитируется объективно данными общественными условиями, данной ступенью развития производительных сил и общественных отношений. Поколение в этом отношении является окончательной стадией процесса общественного созревания, завершением эволюционно наиболее динамичной части жизни, внутренне социально дифференцированной совокупности молодых индивидов в определенных конкретно-исторических условиях. Поколение является одновременно фундаментальным элементом филогенеза человека.

Расстояние поколений на оси физического времени значительно переменчиво в зависимости от количества, объема и глубины общественных метаморфоз, осуществляющихся в ходе общественного созревания молодежи. Чем больше историческое значение общественных метаморфоз, тем больше расстояние поколений и наоборот. Крупные исторические преобразования, действующие, как правило, в длительной перспективе, расширяют расстояние поколений и имеют значительное интегрирующее, а также дезинтегрирующее значение. Исторические периоды, отличающиеся только мелкими количественными (эволюционными) изменениями, или даже застоєм, скорее сокращают расстояние поколений, однако, в первую очередь, раздробляют целостность и определенность поколений. Объединение поколений в такие периоды является скорее следствием утверждения определенных маргинальных групповых, чем всеобщественных релевантных потребностей, интересов и целей.

Модель общественного созревания молодежи и формирования поколений должно содействовать в теоретико-методологическом плане развитию изучения молодежи и изучению поколений как специфических общественных субъектов социальной преемственности и прерывистости, принимающих участие в социальном изменении в процессе общественной перестройки.

Summary

A. Kabátek – P. Sak: Theoretico-methodological Remarks on Youth and Generations Research

The present study proceeds from the analysis of different conceptions of the socialization of youth and, by presenting a model of the young people's social maturation, attempts to contribute to the elaboration of the dialectic and historico-materialistic conception of socialization, or – as the case may be – of the conception of the position and role of youth in processes of social reproduction. The model of the social maturation of youth presented here accentuates biological, psychological and particularly social transformations which, as a rule, are referred to in the specification of the processes taking place in the socialization of youth. At the same time, the conception of social maturation endeavours to grasp not only the processual character of the development of youth but also the dialectics of the transformations of quantity into quality in the process of maturation, as well as the object-subject position of youth in relation to the social whole and its historical motion.

The basic structure of the social maturation of youth is formed by biological, mental and social maturation. Social maturation is influenced from the outside, by the environment developing for each concrete individual separately. This environment, called the field of life, consists of the biological, the social and the mental field. Apart from external influences, the social maturation of a concrete individual is, to a certain extent, predetermined by the genetic information ensuing from the properties of past generations; it is a specific, individual expression of the phylogenesis of mankind.

The process of the young people's social maturation results in the rise of the generation with its generally specific, but also generation-specific biological, mental, and particularly social properties. Social maturation is conceived primarily as a process of the formation of the class-structured subjectivity of the generation, facilitated and simultaneously limited by objectively given social conditions determined by the development level of productive forces and social relations. The generation conceived in this way is the outcome of the social-maturation process, the culmination of the developmentally most dynamic part of life of an internally socially differentiated group of young individuals under particular concretely historical conditions. The generation is simultaneously an elementary factor of the phylogenesis of man.

The generation span on the axis of physical time is greatly variable in dependence on the quantity, range and intensity of social changes actualized in the course of the young people's social maturation. The greater is the historical significance of social changes, the greater is the generation span, and vice versa. Great historical changes peculiar to which, as a rule, is a long-run action, increase the generation span and make a considerable integrative but also disintegrative impact. Historical periods characterized by only minor quantitative (evolutionary) changes, or even by stagnation, tend to decrease the generation span; first and foremost, however, they diffuse the integrity and unambiguousness of the generation. In such periods, the integration of generations is a consequence of asserting certain marginal-group needs, interests and goals, rather than universally relevant ones.

On the theoretico-methodological level, the model of the social maturation of youth and of the formation of generations may be expected to contribute to the development of youth research and to the investigation into generations as specific social subjects of social continuity and discontinuity, participating in social change in the process of social reconstruction.